

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

на правах рукопису

БЕРЕНШТЕЙН ОЛЕГ БОРИСОВИЧ

ДИСКРИМІНАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ
ЩОДО ЄВРЕЇВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ-ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ)

07.00.01 - історія України

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ: 07.00.07-ЕТНОЛОГІЯ (ЕТНОГРАФІЯ)

АВТОРЕФЕРАТ
ДИСЕРТАЦІЇ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК

К И І В - 1995

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00777028 (V)

48-32.151
ДИСЕРТАЦІЄЮ Є РУКОПИС.

РОБОТА ВИКОНАНА В ІНСТИТУТІ НАЦІОНАЛЬНИХ
ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК - ЧЛЕН -КОРЕСПОНДЕНТ НАН УКРАЇНИ
КУРАС ІВАН ФЕДОРОВИЧ

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ - ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК,ПРОФЕ-
СОР Я.С.ХОНІГСМАН

- КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК
ГУРЖІЙ О.І.

ПРОВІДНА ОРГАНІЗАЦІЯ- КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ГРИГО-
РОВИЧА ШЕВЧЕНКА(КАФЕДРА ДЖЕРЕ-
ЛОЗНАВСТВА ТА АРХІВОЗНАВСТВА)

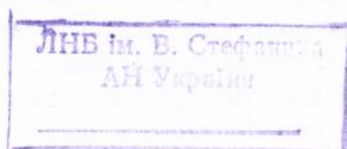
ЗАХИСТ ВІДБУДЕТЬСЯ "18" *квітня* 1995 РОКУ О "14" ГОДИНІ НА
ЗАСІДАННІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ РАДИ Д. 01.67.01 В ІНСТИТУТІ
НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
(252011,М.КИЇВ,ВУЛ.КУТУЗОВА,8).

З ДИСЕРТАЦІЄЮ МОЖНА ОЗНАЙОМИТИСЬ У НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ
ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
(ВУЛ.КУТУЗОВА ,8).

АВТОРЕФЕРАТ РОЗІСЛАНО "15" *квітня* 1995 РОКУ

УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ РАДИ

Ю.А.ЛЕВЕНЕЦЬ

ДВ 3а. 151

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. відбулися події, які вплинули на подальший політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток України. По-перше, в результаті політики царизму, спрямованої на подальше закабалення населення України, були остаточно ліквідовані самоврядування на її території, гетьманство /1774 р./, Запорозька Січ /1775 р./, полковий, військовий та адміністративно-територіальний устрій /на початку 80-х років ХУІІІ ст./ По-друге, внаслідок поділів Речі Посполитої до складу Росії увійшла Правобережна Україна. Після Віденського конгресу 1815 р. до Російської імперії на правах персональної унії перейшло Царство Польське і у його складі Холмщина, Підляшшя, Посяння – території, на яких споконвіку відбувалося формування українського народу як етнічної спільності. На вказаних територіях протягом першої половини ХІХ ст. утверджувалися адміністративно-територіальний устрій та законодавство Російської держави. По-третє, саме наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. у Російській імперії виникло єврейське питання. На територіях, які після поділу Речі Посполитої відійшли до Росії, проживало понад 1 млн. євреїв. У зв'язку із цим виникла об'єктивна необхідність на державному рівні вирішувати питання про їх правовий і соціальний статус, місце проживання й напрями життєдіяльності. Це призвело до формування смуги осідлості, становлення й утвердження якої відбувалося у своєрідних соціально-економічних і етнічних умовах. По-четверте, наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. царський уряд посилив колонізацію півдня України. Вона провадилася шляхом насильницького переселення представників різних етнічних груп на новоосвоювані землі. Зокрема, здійснювалися акції по перебазуванню євреїв з Правобережної України до Херсонської губернії.

Кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст. характерні й тим, що в цей період царський уряд видав численні законодавчі акти з проблем політичного, соціально-економічного розвитку України. Вони, по-перше, були спрямовані на перетворення України в колонію Російської імперії, а її жителів – представників усіх національностей – у її віропідданих. По-друге, численні законодавчі акти були спрямовані на утвердження в Україні поліцейських форм управління. По-третє, спеціальний блок законодавчих актів відображав дискримінаційно-антисемітську політику царського режиму, заходи щодо все більшого звуження юридичних і соціально-економічних прав євреїв, зосередження їх у насильницьки створеній смузі осідлості. Втілення в життя законодавчих актів призвело до повного утвердження в Україні російського законодавства і

владних структур царського самодержавства. По відношенню до євреїв провадилася політика державного антисемітизму, приниження їх людської гідності.

Вивчення політичних, соціально-економічних і культурних процесів, які відбувалися наприкінці ХУІІІ - на початку ХІХ ст. має актуальне і наукове значення. При цьому важливо усунути "білі плями" в історії єврейського населення, яке проживало на українській землі. Це значною мірою зумовлене тим, що при висвітленні подій, явищ в Україні у вказаний період в історичних працях 20-80 років ХХ ст. питання про юридично-правове й соціально-економічне становище євреїв навіть не згадується. Це має місце і у підручниках, опублікованих вже після проголошення державної незалежності України.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ. При підготовці дисертації враховано, що ряд аспектів досліджуваної проблеми висвітлений у історичних і публіцистичних працях.

Дисертант вивчив і проаналізував понад 140 публікацій з проблеми, 85 з них опубліковані у другій половині ХІХ - першому двадцятиріччі ХХ ст. ІІ праць видано за кордоном /Ізраїль, Німеччина, Великобританія, США/.

На основі аналітичного розгляду змісту публікацій з проблеми визначені концептуальні принципи, якими керувалися їх автори при оцінці подій, явищ досліджуваного періоду. З позицій національної ідеї висвітлюють проблеми соціально-економічного становища в Правобережній Україні наприкінці ХУІІІ - на початку ХІХ ст. М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, О.Субтельний^{1/}.

Найбільшу увагу дисертант приділив вивченню праць, в яких відображені питання життєдіяльності євреїв в Росії в цілому і в Правобережній Україні, зокрема. Значний інтерес являють праці представників історико-юридичної школи, сформованої наприкінці ХІХ ст. /І.Г. Оршанський, С.О.Бершадський, Ю.С.Гесен, В.О.Леванда, М.І.Миш/. Структура та зміст їхніх праць репрезентують концепцію поєднання середньовічного "єврейського права" і російського законодавства про євре-

1/ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Репринтне відтворення 1913 р. - К., 1990; Його ж. Очерк истории украинского народа. - К., 1990; Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991.

ів із своєрідним публіцистичним коментарем до них. На основі врахування співвідношення між безпосередніми документами та коментарями праці представників історико-юридичної школи можна поділити на три групи. Перша - аналіз підготовчих матеріалів і текстів законопроектів, що є виявом проміжного етапу кодифікації російських законів про євреїв ^{1/}. Друга - збірники російських законів про євреїв із коментарями до них ^{2/}. До третьої групи відносяться праці, в яких на основі широкого використання положень із законодавчих актів сформульовано широкомасштабні історичні та історико-філософські концепції щодо історії євреїв у Росії ^{3/}. Хоча Рув.Кулішер і не дотримувався концепцій історико-юридичної школи, у його працях також виявляється поєднання аналізу актів із коментуванням /особливо при розгляді заходів щодо залучення євреїв до землеробської праці та напрямів розвитку єврейської освіти/ ^{4/}. В працях представників історико-юридичної школи в основному використані матеріали про життєдіяльність євреїв Литви, Білорусії, Царства Польського. Про єврейське населення Правобережної України наведено мало фактів, до того ж не типового характеру.

Ряд істориків /С.М.Дубнов, Я.О.Брафман, І.Берлін, І.М.Чериковер, З.І.Крупницький/ при висвітленні історії єврейства застосували соціологічний підхід ^{5/}.

-
- 1/ Леонтович Ф.И. Исторический обзор постановлений о евреях в России. - СПб., 1862; Оршанский И.Г., Литовское законодательство о евреях. - СПб., 1877; Голицын Н. История русского законодательства о евреях. - СПб., 1885.
 - 2/ Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. - СПб., 1874; Мыш М.И. Сборник действующих Законов о евреях. - СПб., 1909.
 - 3/ Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. - СПб., 1883; Гессен Ю. История еврейского народа в России. - М., 1993.
 - 4/ Кулишер Рув. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет. - 1838-1888. - К., 1896.
 - 5/ Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа. - Пг., 1919; Його ж. Письма о старом и новом еврействе. - СПб., 1907; Його ж. Краткая история евреевъ. - СПб., 1912; Брафман Я.О. Книга кагала. - В 2-х т. - 3-е изд. - СПб., 1888; Берлін И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. - СПб., 1910; Чериковер И.М. История общества для распространения просвещения между евреями в России /культурно-общественные явления в

У дисертації проаналізовані публікації 20-х років ХХ ст., в яких висвітлені окремі аспекти проблеми – з історії боротьби з цадикизмом, про життєдіяльність євреїв на Київщині, Волині та Поділлі у першій половині ХІХ ст., участь євреїв у сільськогосподарському виробництві^{1/}. У книзі М.Шац-Аніна розглядаються різні аспекти виникнення й розвитку єврейства, месіанізму, талмудизму, кабали й хасидизму. Порушивши стільки історичних питань, автор книги не зміг з'ясувати їх більш-менш докладно^{2/}.

По суті до 60-70-х років ХХ ст. проблеми життєдіяльності російського єврейства у ХІХ ст. не висвітлювались. Лише у 1961-1976 рр. в "Советской исторической энциклопедии" опубліковані невеликі статті С.Борового на теми єврейської історії. У 1976 р. у журналі "Советіш геймланд" опубліковані його роботи про рух Гаскала.

Певний фактологічний матеріал і висновки концептуального характеру з окремих аспектів проблеми містяться у працях, що видані у Ізраїлі у 60-90-х роках ХХ ст.^{3/} В цей період і у СРСР з'явилися групи євреїв, в основному із числа дисидентів, які зайнялися підготовкою праць з історії євреїв Росії. Невеликі за обсягом роботи видавалися самвидавом. У 1985 р. у офіційних періодичних виданнях опубліковані праці Н.В.Юхнєвої та С.Бека й М.Браїна^{4/}. Ряд статей, в яких міститься певний фактологічний матеріал і судження щодо становища євреїв Правобережної України, опубліковані у "Вестнике єврейского

русском обществе/. 1863-1913 / Под ред.С.М.Гинзбурга. – СПб., 1913; Крупицкий З.И. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение. – К., 1912.

- 1/ Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колония в России. – М., 1928; Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т.П. / Під головуванням А.Є.Кримського. – К., 1929.
- 2/ Шац-Анин М. Социальная оппозиция в истории евреев. – Рига, 1927.
- 3/ Рот С. Еврейство в Восточной Европе. – Иерусалим, 1968; Ії ж. История еврейского народа. – В 3-х т. – Иерусалим, 1969; Винер М. Еврейская религия в период эмансипации /иврит/. – Иерусалим, 1974; Берг Ф.Ш. Введение в кабалу. – Иерусалим, 1987.
- 4/ Юхнева Н.В. Этническая территория и некоторые особенности расселения евреев-ашкенази в России в конце XIX в. /малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР/ / География расселения и культурные традиции. – М., 1985; Бек С., Брайн М. Еврейская история от конца библейского периода до настоящего времени. – М., 1990.

университета в Москве" ^{1/}. Важливі аспекти проблеми відображені у працях, які на початку 90-х років видані Інститутом національних відносин і політології НАН України ^{2/}. У книзі Я.С.Хонігсмана і О.Я.Наймана "Євреї в Україні" виділено розділ "Євреї України в Російській імперії", в якому розглядаються /в основному в тезово-оглядовому аспекті/ питання про чисельність, професії, соціально-економічне становище, етнодуховне життя євреїв у XIX ст. Автори по суті дотримуються концепції історико-юридичної школи ^{3/}.

Аналіз публікацій з проблеми дозволяє зробити висновок, що поза увагою дослідників залишилися такі важливі питання: а/ майновий стан і професійна зайнятість євреїв, що проживали в Україні наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст.; б/ причини та методи виселення євреїв із міст, сіл, прикордонної зони; в/ передумови та шляхи формування смуги осідлості в Україні, характер відносин між євреями та іншими етносами в її межах; г/ суть етнодуховного життя євреїв у першій половині ХІХ ст.; е/ оцінка цадикізму, його місце і роль у єврейському житті у вказаний період; з/ шляхи інтеграції євреїв у російське суспільство; ж/ роль місцевих органів влади у розробці та проведенні антиєврейських акцій.

Дисертант вважає, що у проаналізованих публікаціях з проблеми єврейське питання в основному розглядається відособлено від подій, які відбувалися в Російській імперії в цілому та в Україні, зокрема. З урахуванням стану розробки проблеми та наявності ще невикористаних архівних документів визначені мета і конкретні завдання дисертаційного дослідження.

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є документи офіційних органів влади з проблем проживання євреїв на терені Правобережної України, матеріали єврейських організацій та окремих євреїв з вказаних питань.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ охоплюють 70-ті роки ХУІІІ – першу половину ХІХ ст., коли після поділів Польщі Правобережна Україна відійшла до Росії. В цей період прийняті спеціальні законодавчі акти

1/ Вестник еврейского университета в Москве. – № I-4. – М., 1992 – Иерусалим, 5753; М., 1993 – Иерусалим, 5753.
2/ Пам'ятати заради життя / Ред.кол.: І.Ф.Курас /голова/, І.М.Левітас, Г.І.Полянкер та ін. – К., 1993; Справа Бейліса і сьогодні / Ред. кол.: І.Ф.Курас /голова/, О.В.Заремба, Л.К.Фінберг та ін. – К., 1994; Актуальні проблеми історії євреїв України / Наук. ред. М.І. Панчук. – К., 1994.
3/ Хонігсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины / Краткий очерк истории. – К., 1993.

царського уряду з питань соціально-економічного та духовного життя євреїв. На основі їх здійснення сформувалася смуга осідлості, провадилися дискримінаційні акції по відношенню до євреїв. В першій половині XIX ст. виявилися і певні форми боротьби євреїв, що проживали в Росії, за свої права.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ: у тісному контексті з подіями, які відбувалися в Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., розкрити суть дискримінаційної політики царського режиму щодо єврейського населення, її негативного впливу на його соціально-економічний, політичний та духовний розвиток.

Виходячи з поставленої мети дослідження сформульовані такі конкретні завдання: розкрити суть політики російського царизму по відношенню до України; висвітлити становище євреїв наприкінці XVIII – на початку XIX ст.; провести аналітичний розгляд законодавчих актів царизму з єврейського питання; показати роль місцевих органів влади у розробці антиєврейських акцій та організації виселення євреїв з міст та сільських місцевостей Правобережної України; розкрити правове та соціально-економічне становище євреїв Правобережної України після її приєднання до Росії; розглянути особливості формування смуги осідлості в Правобережній Україні, характер взаємовідносин між представниками різних національностей; проаналізувати соціальний стан і професійну зайнятість євреїв Правобережної України у 20–30-х роках XIX ст.; висвітлити характер переселення євреїв у південні регіони України, в першу чергу до Херсонської губернії; описати та оцінити аспекти етнодуховного життя євреїв з урахуванням боротьби на релігійній та міжобщинній основі; проаналізувати шляхи інтеграції євреїв у російське суспільство.

НАУКОВА НОВИЗНА дисертації визначається аналізом юридично-правового і соціально-економічного становища євреїв після приєднання Правобережної України до Росії. По-перше, обґрунтовується, що юридично-правові акти, які відображали статус євреїв були не лише про явом царського уряду щодо них, а складовою частиною російського законодавства, спрямованого на колонізацію України. По-друге, доводиться, що на терені, визначеному царизмом як смуга осідлості, проживали представники ряду етносів. По-третє, зосередження євреїв у смузі осідлості, незважаючи на те, що це було порушенням їх соціально-економічних і юридичних прав, представлено як один із факторів збереження їх національної самосвідомості та побутових традицій. По-чет-

верте, по-новому розглядаються питання соціального стану та професійної зайнятості євреїв смуги осідлості. По-п'яте, протиборство серед євреїв представлено як результат політичної лінії царського уряду на порушення їх єдності, ліквідацію національної свідомості та традицій.

ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ становлять архівні документи та матеріали періодичної преси кінця XVIII - початку XIX ст. У дисертації використані матеріали понад 100 архівних справ з трьох фондів центрального державного історичного архіву України^{1/}. У фонді 442 зосереджені документи канцелярії генерал-губернатора Київської, Подільської, Волинської губерній; у фонді 555 - київського військового губернатора; у фонді 1423 - матеріали, зібрані єврейською історико-археографічною комісією при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук. У вказаних фондах зосереджені різні за характером і значимістю документи. По-перше, - це царські укази, постанови Сенату, розпорядження Кабінету міністрів Російської імперії, відповідних міністерств, інформації третього відділення Його Імператорської Величності канцелярії, в яких розглядаються різні аспекти єврейського питання. По-друге, - це доповідні записки, листи, інформації генерал-губернатора, цивільних і військових губернаторів, посадових осіб місцевих органів влади, працівників поліцейських служб, в яких повідомляється про виконання законодавчих і нормативних актів з єврейського питання, хід виконання настанов щодо виселення євреїв із міст і сіл, прикордонної зони, їх переселення на південь України. По-третє, - це статистичні дані про місце проживання євреїв, їх соціальний стан, їхню професійну зайнятість, власність, число кагалів, синагог, єврейських шкіл. По-четверте, - це матеріали про етнодуховне життя євреїв, протиборство ортодоксальних іудаїстів і хасидів, прихильників світської освіти. По-п'яте, - це прохання євреїв щодо вирішення питання щодо проживання у певних населених пунктах, переселення на південь України, захист від свавілля місцевих органів влади. Своєрідними джерелами є законодавчі та нормативні акти вищих органів влади. Вони, зокрема, зосереджені у двох виданнях "Полного собрания Законов Российской империи"^{2/}

Джерелознавчий характер носять публікації періодичної преси -

1/ Центральный державный исторический архив Украины /далі - ЦДІАУ/.

2/ Полное собрание Законов Российской империи. - Вып. I. - СПб., 1806-1824; Вып. II. - СПб., 1825-1856 /далі ПЗРІ/.

видань органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, в яких міститься різноманітний фактологічний матеріал та відповідні оцінки щодо правового і соціально-економічного становища євреїв у першій половині XIX ст., їх релігійні організації.

При розгляді архівних матеріалів дисертант застосував історико-порівняльний метод та принципи полеміки. По-перше, на основі залучення матеріалів державних органів, різних єврейських організацій та окремих громадян перевірялась вірогідність фактологічного матеріалу, його типовість. По-друге, співставляються узагальнення, висновки, які містяться у різних за характером і змістовною спрямованістю матеріалів, і на цій основі викладені авторські оцінки конкретних подій, явищ. По-третє, на основі аналізу типового матеріалу висвітлена позиція дисертанта щодо положень і висновків попередників.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Основні положення й висновки дисертації викладені у п'яти публікаціях автора, висвітлені в доповідях і виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях та семінарах, обговорювались на засіданнях відділу єврейської історії та культури, а також на вченій Раді Інституту національних відносин і політології НАН України.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ визначена на основі принципів проблемно-хронологічного методу історичних досліджень. Вона складається із вступу, трьох розділів, заключення, списку літератури й джерел, додатків /таблиці, схеми/.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні рамки, мета й основні завдання дослідження, аналізуються стан наукової розробки і джерелознавча база, наукова новизна і практичне значення дисертації.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ - "Правове та соціально-економічне становище євреїв Правобережної України наприкінці XVIII - на початку XIX століття" - розкриваються обставини її приєднання до Росії, особливості життєдіяльності етнічних груп цього краю наприкінці XVIII - на початку XIX ст. Відзначено, що на Київщині, Брацлавщині, Волині, що після поділів Польщі ввійшли до складу Російської держави, проживали представники кількох етносів, серед яких найчисельнішими були український та єврейський. Українців, що становили 80% усього населення краю, насильницьки перетворили у вірнопідданих російської держави, на них

поширювались законодавчі акти, які утверджували кріпацтво, економічний і соціальний гніт, політичне та юридичне безправ'я.

Певними особливостями відзначалося вживання у російську дійсність євреїв. Дисертант виділив два етапи вказаного процесу. Перший, що охоплював 1795-1804 рр., характеризувався тим, що в Правобережній Україні формально ще діяло литовське та польське законодавство з єврейського питання. Водночас царськими указами, постановами Сенату і Кабінету міністрів Російської імперії почали вводитися обмеження їх соціально-економічних і юридичних прав. Це насамперед виявлялося у розпорядженнях про виселення євреїв із сіл, обмеження їх можливостей займатися землеробством, збільшення податків з єврейських общин. Такого роду настанови свідчили про поступовий, але неухильний відхід від литовського і польського законодавства. Другий етап, який рядом дослідників названо шарнірним, охоплював понад 20 років - 1804-1825 рр. Він розпочався прийняттям Положення про євреїв 1804 р.^{1/}, в якому вже яскраво відображені основи державної ідеології, за якою євреям заборонялося проживати у селах і містах, що означало початок формування смуги осідлості євреїв, яка в основному охоплювала територію Правобережної України.

Аналіз свідчить, що законодавчі акти 1804-1825 рр. обмежували можливість євреїв займатись промисловим та сільськогосподарським виробництвом, володіти у містах і селах будинками, крамницями, іншим нерухомим майном, брати участь в проведенні масштабних торговельних операцій. Вони передбачали застосування щодо євреїв фіскальної податкової політики, насильницьких методів вилучення у них майна, заборону євреям займати посади в державних установах, бути обраними до представницьких органів влади^{2/}. Вже у цей період владні структури прагнули підкорити собі єврейські релігійні общини, перетворити їх у знаряддя проведення своєї дискримінаційної політики.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ - "Політика центральних та місцевих органів царської адміністрації Правобережної України щодо єврейського населення" - на основі аналізу законодавчих і нормативних актів, архівних матеріалів розкрито суть колонізаторської політики царського уряду щодо України; адміністративно-територіальної реформи, проведеної

1/ ПСЗРИ. - Вип. I. - Т. XXIII. - С. 731-733.

2/ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. I. Спр. 1441. Арк. I-19.

у першій половині ХІХ ст.; курсу на виселення євреїв із міст і сіл, шляхів та методів формування смуги осідлості, умов життєдіяльності в ній різних етносів; висвітлено також особливості соціального складу та професійної зайнятості єврейського населення, характер українсько-єврейських відносин.

У розділі показано, що дискримінаційні акції царського уряду щодо євреїв були складовою частиною його колонізаційної політики по відношенню до усього населення України. На її території було поширено загальноімперську адміністративно-територіальну й судову системи /поділ на губернії та введення намісництва/. Зокрема, було створено Київське генерал-губернаторство, до складу якого були включені Київська, Подільська та Волинська губернії. На початку 30-х років ХІХ ст. була скасована чинність Магдебургського права в містах, а у 40-х роках - Литовського статуту. На терені Правобережної України утверджувалися кріпосницькі порядки, провадилася політика русифікації. Значно погіршилося соціально-економічне становище усіх етносів, які тут проживали. Реакційно-погромного характеру набрали антиєврейські акції.

У розділі проаналізовані законодавчі та нормативні акти царського уряду і фактичний матеріал з питань: а/ виселення євреїв із сіл, селищ, міст, військових поселень та зосередження їх у населених пунктах містечкового типу; б/ переселення із прикордонної зони як у центральні, так і південні губернії України; в/ статусу містечок, в яких зростала чисельність єврейського населення за рахунок переселенців; г/ соціально-економічних та юридичних прав єврейського населення в межах смуги осідлості; д/ соціального складу та професійної зайнятості євреїв Правобережної України.

Протягом майже тридцяти років вирішувалося питання про виселення євреїв із Києва. У розділі наведені матеріали, які свідчать, що цього домагалися київський магістрат, купці-християни, представники різних служб генерал-губернатора. Державні чиновники були ініціаторами виселення євреїв із сіл та хуторів Київської губернії^{1/}. Із цієї метою у 1830 р. був створений спеціальний комітет. За його настановою складалися списки євреїв, що проживали у селах, на хуторах, мали шинки, заїжджі двори у сільській місцевості. Наприкінці 1830 р. в селах Київської губернії проживали 4773 єврейські родини, 97% з

^{1/} ЦДІАУ. Ф.442. Оп.І. Спр.ІІ25. Арк.І2-І3; Спр.3778. Арк.693-694; Ф.553. Оп.І. Спр.52І. Арк.І-3.

яких бажали залишитися за місцем проживання ^{1/}. Незважаючи на це усі єврейські родини із сіл були виселені.

Численні документи свідчать, що жорсткі акції по відношенню до єврейського населення здійснювалися за ініціативою Д.І.Бібікова, який з 1837 по 1852 р. був генерал-губернатором Київської, Волинської, Подільської губерній. У доповідних записках до вищих владних структур він домагався виселення євреїв із Київської губернії протягом трьох, а з прикордонної зони - двох років ^{2/}. Майже чверть віку /з 1835 по 1859 рр./ Київ не відносився до смуги осідлості, що, природно, означало заборону проживання в ньому євреїв.

У розділі розкриті специфічні особливості виселення євреїв із прикордонної зони. У 1812-1829 рр. йшлося про їх відселення з 50-верстної зони у внутрішні райони відповідних губерній /населені пункти смуги осідлості/. З початку 30-х років XIX ст., коли митні Дністровські лінії були переведені до Бесарабії, євреї фактично виселялися вже не з 50-верстної, а з 100-верстної зони ^{3/}.

Розглядаючи питання переселення євреїв на південь України, автор на основі аналізу архівних документів ставить під сумнів правомірність тверджень Н.Василенко-Полонської про "єврейську колонізацію в Південній Україні" ^{4/}. Дисертант дотримується позиції В.М.Кабузана про два етапи освоєння півдня України - "селянський етап колонізації" та "заселення інородцями" ^{5/}. Про наявність "селянського етапу колонізації" свідчать документи: а/ про створення у Новоросійській губернії військових поселень, де державні селяни поряд із опануванням військової справи займалися сільськогосподарським виробництвом; б/ про прибуття сюди на постійне проживання селян з Лівобережної України, Білорусії, Литви; в/ про селян-втікачів з Польщі, особливо Правобережної України. На основі аналізу статистичних даних показано, що південь України заселявся "інородцями" - німцями, болгарами, греками, румунами. Сюди переїхала і певна кількість євреїв.

Дисертант вперше вводить у науковий обіг документи, які дають

1/ ЦДІАУ. Ф.442. Оп.І. Спр.671. Арк.4, 7-16.

2/ ЦДІАУ. Ф.1423. Оп.І. Спр.20. Арк.3, 18, 29, 53.

3/ ЦДІАУ. Ф.442. Оп.І. Спр.1197. Арк.1-9.

4/ Василенко-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні / Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. - К., 1929. - С.83-115.

5/ Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - М., 1976. - С.165-166.

можливість судити про ставлення єврейського населення до переселення на південь України. Це, зокрема, листи відомого єврейського громадського діяча Іцхака Бера Левінзона, адресовані Міністерству внутрішніх справ Російської імперії. Вони свідчать, що для виїзду до Херсонської губернії єврейські сім'ї повинні були мати спеціальний дозвіл властей і за власним бажанням виїжджати на південь України вони не могли ^{1/}. Дискусійний характер висновку про "єврейську колонізацію у Південній Україні" підтверджує і той факт, що у 90-х роках XIX ст. євреї становили 6,2% населення цього регіону.

Понад 300 царських указів, численні постанови Сенату та Кабінету міністрів Російської імперії визначали заходи різкого обмеження соціально-економічних і юридичних прав євреїв. Вони склали законодавчу базу формування спеціальної смуги осідлості євреїв, яке завершилося до середини 30-х років XIX ст. ^{2/}

Дисертант обґрунтовує тезу, що смугу осідлості слід розглядати не лише з точки зору соціально-економічних та юридичних прав, але й умов життєдіяльності євреїв. Вона включала в себе 16 губерній України і Білорусії та 10 губерній Польщі, що входили до складу Російської імперії. Тут переважало корінне населення – відповідно білоруси, українці та поляки. Єврейське населення смуги осідлості становило менше 15%. Хоча на Волині цей показник досягав 69%, Поділлі – 64%, а на Полтавщині – 21%, Чернігівщині – 12% від загального числа населення ^{3/}. Отже, у межах осідлості євреї перебували в оточенні більш чисельних етносів. З урахуванням цього проблеми формування і розвитку смуги осідлості досліджені з позицій економічного становища усіх жителів смуги осідлості, їх участі в політичному і культурному житті, релігійної приналежності.

Проаналізовані документи та фактологічний матеріал свідчать про те, що вже після сформування смуги осідлості щодо українських селян застосовувались жорсткі економічні, політичні та соціальні заходи /посилення панщини; збільшення натуральних та грошових поборів, обмеження соціальних прав/. Загальне погіршення умов життя використовувалось царизмом для розпалювання антисемітизму.

1/ ЦДІАУ. Ф.442. Оп.І. Спр.І357. Арк.2-3, 6-7, 9.

2/ Див.: ПСЗРИ. – Вип.2. – Т.Х. – С.308-323.

3/ Охнева Н. Мы были... Мы жили... / О расселении евреев-ашкенази в России // Вестник еврейского университета в Москве. – М. – М., 1992. – Иерусалим, 5753. – С.80.

Складним було життя євреїв у смузї осідлості. По-перше, ущемлялись їх громадянські права /заборона вільного виїзду з місць проживання; позбавлення права на одержання паспортів/. По-друге, зосередження євреїв у населених пунктах містечкового типу об'єктивно вимагало вирішення питань їх обжиття і переорієнтації у працевлаштуванні. Це особливо стосувалося переселенців із сіл, більшість з яких займалися сільськогосподарським виробництвом і на новому місці змушені були обирати новий вид життєдіяльності. Проживання різних етносів у смузї осідлості обумовлювало потребу встановлення між ними економічних і морально-етичних відносин. Як свідчать документи, між українцями та євреями існували толерантні взаємовигідні економічні відносини.

У розділі значна увага приділена аналізу документів про соціальний склад та професійну зайнятість євреїв Правобережної України. Розрахунки щодо цього здійснювались, виходячи не із загальної чисельності євреїв, як до цього робили дослідники, а виходячи із кількості дорослого населення. Більш диференційовано, ніж попередниками, проаналізовані дані про приналежність євреїв до соціальних станів та професійних груп, що дає підстави виділити серед них такі категорії: а/ ремісники; б/ промислові робітники; в/ землероби; г/ фабриканти; д/ купці; є/ дрібні торгівці; ж/ інтелігенція.

На основі аналізу документів та порівняльного методу дослідження зроблена спроба переглянути висновок про домінування серед євреїв Правобережної України купців, корчмарів, дрібних торгівців. По-перше, дві третини від тих, кого дослідники відносили до дрібних торгівців, становили ремісники, які особисто реалізовували вироблену продукцію. По-друге, лише близько 2% євреїв займалися класичною торгівлею /тобто були протитуловані купцями I, II, III гільдій/. Корчмарі, власники заїжджих дворів, яких зараховували до стану купців, а також дрібні торгівці по суті реалізовували товари титулованих купців. У розділі наводяться дані, які свідчать про те, що євреї становили певну кількість серед промислових робітників, землеробів, різних прошарків інтелігенції /в тому числі й виробничої/, підприємців /власників заводів, фабрик/.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ - "Етнодуховне життя євреїв Правобережної України в першій половині XIX століття" - розкриваються суперечливий характер діяльності кагалів, суть і характер взаємовідносин між членами єврейських общин, протиставлення різних груп євреїв на релігійній

основі /між ортодоксальними іудаїстами і хасидами/, форми і методи боротьби царського уряду та певних єврейських організацій проти цадиків, провокаційний характер ритуальних процесів. Підкреслюється особлива роль єврейських общин, які надавали своїм членам /переважно через мін"яни/ релігійні, судові, соціальні та фінансові послуги, утримували школи для дітей бідноти та мікве-водяні резервуари для ритуального омовіння, а також забезпечували ритуальний забій худоби та птиці. Під їхньою егідою діяли синагоги та молитовні будинки, які відвідувала абсолютна більшість єврейського населення. Якщо врахувати, що на початку XIX ст. у 853 населених пунктах Київської, Подільської, Волинської губерній, де євреї проживали певною мірою компактно, діяло лише 194 синагоги і 347 молитовних шкіл^{1/}, то значення общин стане ще очевиднішим.

У розділі розкривається роль у єврейському житті та форми діяльності кагалів, які не тільки вирішували різні життєві проблеми, але й за російським законодавством змушені були виконувати функції органів по збиранню податків, забезпеченню виконання євреями різних повинностей.

Фактичний матеріал дає можливість виділити певні етапи в діяльності кагалів та боротьбу різних сил проти них. У 1795-1829 рр. кагали певною мірою відстоювали громадянські права євреїв, виступали проти дискримінаційних актів. Проте на початку 30-х років XIX ст. намітився відхід ряду старшин кагалів від догматів іудаїзму, збільшилась кількість порушень ними дисципліни культових служб. Вони по суті перетворилися у виконавців державної політики з єврейського питання /здійснення фінансової податкової політики; забезпечення розкладок призову єврейської молоді до царської армії/.

У боротьбі з кагалами брали участь переважно рабини і правідники. Однак найбільш активно виступали проти них ті, хто прийняв православ'я. Саме цим пояснюється той факт, що у 1844 р. кагали повсюдно були скасовані, а їхні функції передані до компетенції міських управ і ратуш. Однак і після ліквідації кагалів царський уряд зобов'язував єврейські общини виконувати дві найбільш складні функції: збирання податків і постачання рекрутів.

У теоретичному та практичному плані в розділі розглядається питання про місце і роль в етнодуховному житті євреїв хасидизму - релігійно-містичної течії в іудаїзмі; розкриваються форми його діяльнос-

^{1/} ЦДІАУ. Ф.442. Оп.І. Спр.497. Арк.3. 8-12, 26-32.

ті. В Правобережній Україні діяли 15 цадиків ^{1/}. Значна увага приділена характеристиці Чорнобильського /Тверський/ та Садогорського кланів, між якими точилася боротьба за сфери впливу на єврейське населення.

Дисертант розкрив основні напрями боротьби проти хасидизму, яку вели різні сили. Послідовники Баал Шем Това - основоположника новітнього хасидизму - визнали, що існує неузгодженість філософських положень хасидизму в питаннях щодо місця людини в суспільстві, її взаємовідносин з оточуючим середовищем. Один із них - рабин Залман Шнеур - у своїх проповідях проголошував, що основою хасидизму повинні стати три категорії етики: хохма /мудрість/, біна /розум/ і дея /знання/. Проти практичної діяльності носіїв хасидизму - цадиків вели боротьбу: а/ ортодоксальні іудаїсти, в першу чергу рабини; б/ євреї-прогресисти; в/ прихильники руху Гаскала; г/ асимільовані євреї; д/ християнські церковники; є/ царські чиновники. У доповідних записках, рапортах, листах, авторами яких були представники вказаних груп, проти цадиків висувались звинувачення у віровідступництві, здирицтві, шкідливому впливові на єврейське населення, закликах до непокори владним структурам ^{2/}. У багатьох із них пропонувалося виселити цадиків до Палестини або поселити їх у якомусь одному місці; заборонити їм виїжджати з їх місця проживання; примусово направляти синів цадиків на навчання до рабинатських училищ ^{3/}. Боротьба проти хасидизму та цадиків мала й мовно-культурологічний аспект, який виявився у протистові прихильників і противників світської освіти івриту та ідишу ^{4/}.

У розділі розглянуто численні факти інсценування урядовими інстанціями, представниками православної церкви та певними верствами єврейства судових процесів над євреями, яких звинувачували у боговбивстві та злочинах проти християн. У ХІХ ст. в Росії міф про ритуальні вбивства використовувався з метою виправдання насильницьких акцій проти євреїв - виселення їх з міст і сіл, зосередження у смузі осідлості, обмеження політичних і соціальних прав, нацькування хрести-

1/ ЦДІАУ. Ф.1423. Оп.І. Спр.6. Арк.15.

2/ Див.: ЦДІАУ. Ф.1243. Оп.І. Спр.6. Арк.12, 15, 46, 53-54, 62-64. Вказані відомості містяться також у справі 8 фонду 442.

3/ Див.: Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. - Т.П. - С.319, 322, 329-334.

4/ Див.: Кулишев Рув. Вказана праця; Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Вказана праця. - С.72-75; Елисаветский С. Бердичевская трагедия /Документальное повествование. - К., 1991. - С.5-7.

янського населення проти євреїв. Характерно, що сценарії антиєврейських акцій під міфом про ритуальні вбивства готувалися у канцелярії третього відділення Його Імператорської величності, очолюваної О.Х. Бенкендорфом, і здійснювалися під безпосереднім керівництвом її працівників /Васильєв, Новицький/. Водночас на основі документів показано, що суди, навіть Сенат Російської імперії, вимушені були визнати провокаційний характер таких процесів у Заславському, Старокостянтинівському, Радомишльському повітах. Усі "обвинувачені" були виправдані та реабілітовані ^{1/}.

У ЗАКЛЮЧЕННІ підбито підсумки дослідження, зроблено узагальнюючі висновки, сформульовано певні рекомендації.

Перш за все відзначено, що наприкінці ХУІІ - у першій половині ХІХ ст. в Росії було видано десятки тисяч законодавчих і нормативних актів з проблем соціально-економічного розвитку, юридичних та політичних прав її багатонаціонального населення. Першу групу становили ті, що поширювались на всі соціальні та національні верстви населення. Вони були просякнуті трьома основними принципами: православ"я, самодержав"я, народність. Другу групу становили законодавчі та нормативні акти про життєдіяльність населення тих регіонів, які були приєднані до Росії наприкінці ХУІІІ - протягом ХІХ ст. До них відносилися Правобережжя й південь України. Укази Олександра І та Миколи І, постанови Сенату, розпорядження Кабінету міністрів, міністерств Російської імперії були спрямовані на утвердження на терені України російського територіально-адміністративного устрою, подальше економічне закабалення українського народу, русифікацію й обмеження користуватися рідною мовою, дотримуватись національних традицій та звичаїв.

Перша і друга групи законодавчих і нормативних актів поширювалась і на євреїв. Однак у вказаний період було видано понад 500 царських указів, постанов Сенату Російської імперії та розпоряджень різних відомств спеціально з єврейського питання. Вони й склали третю групу законів і нормативних актів, які були прийняті наприкінці ХУІІІ - протягом ХІХ ст. Кожен із них просякнутий положеннями законодавства загальноросійського характеру й спрямований на подальшу колонізацію України. Водночас вони відзначаються особливо жорсткими заходами щодо єврейського населення.

На основі аналізу царських указів, постанов Сенату, розпоряджень Кабінету міністрів Російської імперії показано, що законодавство з єврейського питання відображало антисемітські тенденції російських правителів, націлювало місцеві органи влади та громадськість на вороже ставлення до євреїв. Концептуально-ідеологічний та практично-настановчий характер носили положення про те, що євреї: а/ іногородці, які не зацікавлені у процвітанні Росії, не бажають займатися суспільно-корисною працею, живуть за рахунок християнського населення; б/ брехливі, нечесні люди, яких слід обминати; в/ зловмисно, з метою підризу здоров'я і моральних устоїв споюють християнське населення; здійснюють ритуальні вбивства християн, особливо їхніх дітей; д/ з метою підризу економічного становища російської держави займаються контрабандою. Характерною рисою царського законодавства з єврейського питання було й те, що євреям було заборонено проживати на території власне Росії. Зона розселення - смуга осідлості - обмежувалася місцями їхнього проживання на території колишньої Польщі - в Литві, Білорусії й на більшій частині Правобережної України. Якщо євреї серед усього населення Російської імперії становили 4% населення, то в Україні - 8, а у Правобережній Україні - 12,6%.

Аналітичний розгляд численних документів призвів до висновку, що курс на виселення євреїв із міст і сіл, прикордонної зони, зосередження їх у смузі осідлості являв собою цілісну систему. Вона, як показано у дисертації, втілювала чотири основні аспекти: а/ просторово-географічний; б/ демографічний; в/ економічний; г/ соціокультурний.

На конкретних прикладах показано, що політика виселення по суті була знаряддям економічної боротьби з євреями. По-перше, вони примусово виселялись із місць, де вони працювали й де утвердився певний єврейський побут. По-друге, вони позбавлялись нерухомості /будинків, промислових, торговельних установ/. Ця політика використовувалась для нагнітання антиєврейських акцій. Зокрема, заборона проживати у селах супроводжувалась поширенням версії, що євреї не бажають займатися хліборобством.

На основі аналітичного розгляду документального матеріалу зроблено висновок: хоча насильницьке зосередження в смузі осідлості було виявом дискримінаційної політики царського уряду по відношенню до євреїв, воно сприяло компактному їх проживанню. Це в свою чергу сприяло поширенню серед них ідеї національної самосвідомості, яка базувалася на етнодуховній тотожності, спільності віросповідання та культури.

Наприкінці заключення сформульовано дві групи рекомендацій. Перша - структурно-організаційного характеру: відродити в системі НАН України єврейську історико-археографічну комісію; розширити аспірантуру з проблем іудаїки. Друга група рекомендацій спрямована на більш глибоке дослідження історії євреїв України. Цьому, на думку дисертанта, може сприяти видання збірника документів "Життєдіяльність євреїв України у смугі осідлості /за матеріалами архівів та рукописних відділів бібліотек України/" та "Хрестоматії з історії євреїв Правобережної України /витяги з царських указів, постанов Сенату, розпоряджень Кабінету міністрів Російської імперії, матеріалів періодичної преси/". Сформульовані найбільш актуальні теми досліджень з проблеми: "Єврейське питання у політиці російського царизму щодо колонізації України", "Смуга осідлості як регіон життєдіяльності українського і єврейського етносів", "Особливості професійної діяльності євреїв у смугі осідлості", "Етнодуховне життя євреїв у смугі осідлості", "Місце і роль чорнобильської, садогорської, жидачівської та інших династій цадиків у життєдіяльності євреїв Правобережної України" та ін. Подальша розробка вказаних проблем, видання документального збірника, хрестоматії сприятиме відтворенню історії євреїв України на важливому етапі їх життєдіяльності, єврейсько-українських відносин протягом XIX - XX ст., пропаганді національних традицій та звичаїв українських євреїв.

Основний зміст дисертації висвітлено у публікаціях автора:

- О судьбе Кабинета еврейской литературы, языка и фольклора АН Украины // Пам"ятати заради життя. - К., 1993. - С.83-88;
- Матеріали про ритуальні процеси у документах єврейської історико-археографічної комісії ВУАН //Справа Бейліса: погляд із сьогодення. - К., 1994. - С.25-29;
- З історії цадикізму в південно-західній Україні // Актуальні проблеми історії євреїв України. - К., 1994. - С.6-11.
- До питання про шляхи формування та етнічний склад населення смуги осідлості // Актуальні проблеми історії євреїв України. К., 1994. - С.12-14;
- До історії розповсюдження хасидизму на Волині та Поділлі // Єврейська історія і культура в Україні / Матеріали конференції. 22-23 листопада 1993 р. - К., 1994. - С.25-28.

Підписано до друку 5 квітня 1995 р. Формат 60 x 84 I/16
Обсяг I др. арк. Тираж 100. Замовлення № 136

Ротопринтний цех Київської облсільгоспфірми "ОБРІЙ"

1117 560

AB 32.191

AB 32.191